

A tanyafejlődés történelmi vázlatja a török kor utáni Békéscsaba, Gyula és Szarvas példáján

Nagy Gábor – Dudás Gábor

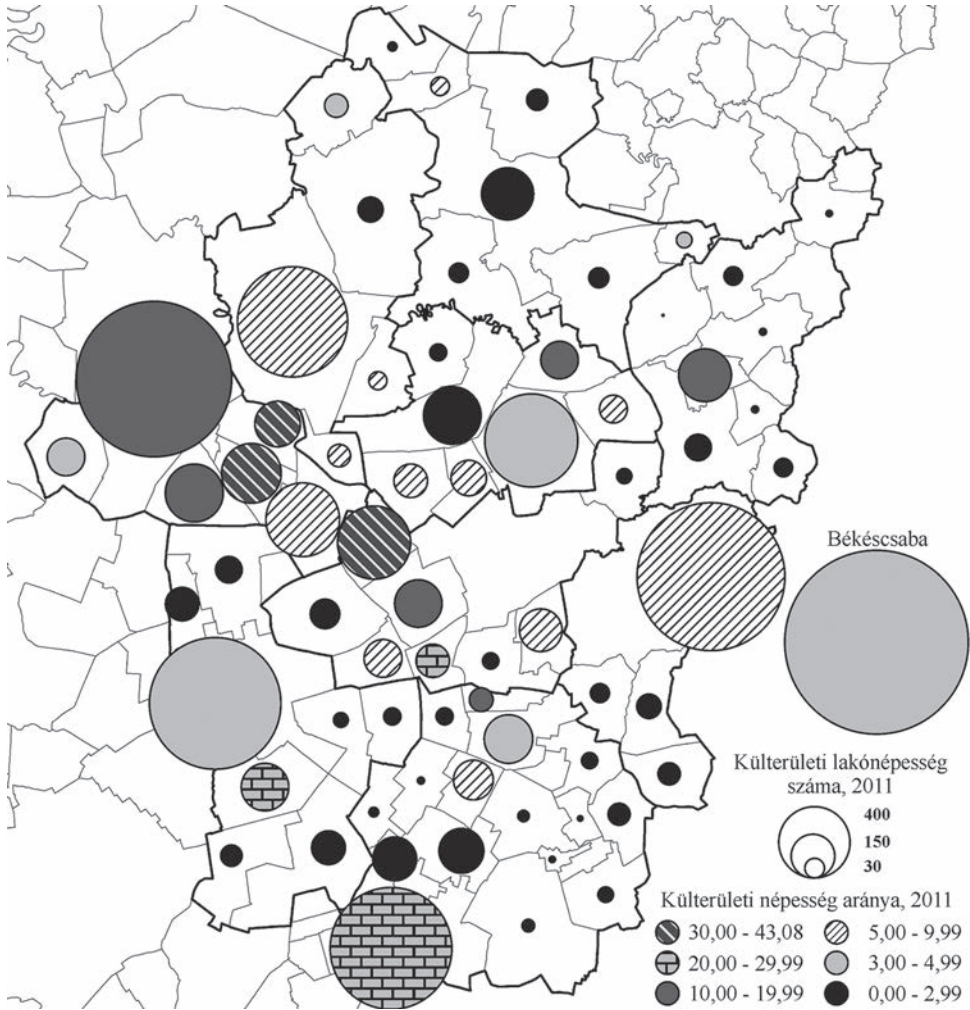
Bevezetés

Beluszky Pál a *Földrajzi Értesítő*ben 1969-ben megjelent vitacikke óta számos könyvben, könyvfejezetben, tanulmányban értekezett a tanyákról, illetve tágabban az alföldi mezővárosok sajátos fejlődési pályájáról.¹ Településföldrajzi munkásságának e vonulatához kívánunk kapcsolódni a következő tanulmánnyal. A szerzők Békés megyében végeztek el egy – hangsúlyozottan nem teljes, de – nagyléptékű felmérést 2013-ban, külső segítők bevonásával, melyben összesen 8600 külterületi épület alapjellemzőit sikerült rögzíteni egy központilag kiadott, némileg módosított adatlap segítségével. Becslésünk szerint a megye teljes külterületi épületállományának 80-85%-át tudtuk felmérni több hónapos munkával, s jutottunk ily módon egy egységes módszertanon alapuló, elemezhető adatbázishoz.

Jelen tanulmány keretei között három település – Gyula, Békéscsaba és Szarvas – külterületének fejlődési útját kíséreljük meg felvázolni. A három város közös jellemzője a Körös közelsége, amely meghatározta létrejöttüket (ármentes háta), jelentősen befolyásolta határhasználatuk rendjét (szántók, legelők, kaszálók, szőlők térbelisége) egészen a folyószabályozások végéig. Történelmi fejlődésükben is fellelhetők közös pontok (pl. a török kiűzése, a Rákóczi-szabadságharc után a szinte semmiből történő újrakezdés, a több csoportból összenövő helyi közösségek, a külterületek használatának alakulása stb.).

E városok a megye külterületi népességének manapság is jelentős hányadát koncentrálják (1. ábra), és a már említett tanyafelmérés során is viszonylag nagy számban sikerült adatokhoz jutni innen (2. ábra). Ugyanakkor az is látható, hogy a külterületek jelentősége Békéscsabán és Gyulán mára elhalványodott, az ott élők aránya 2011-re 4-5%-ra mérséklődött. Egyedül Szarvason kisebb a belterületi népesség aránya 90%-nál, de az utolsó 60-65 év során a külterületen lakók száma ott is drasztikusan zsugorodott.

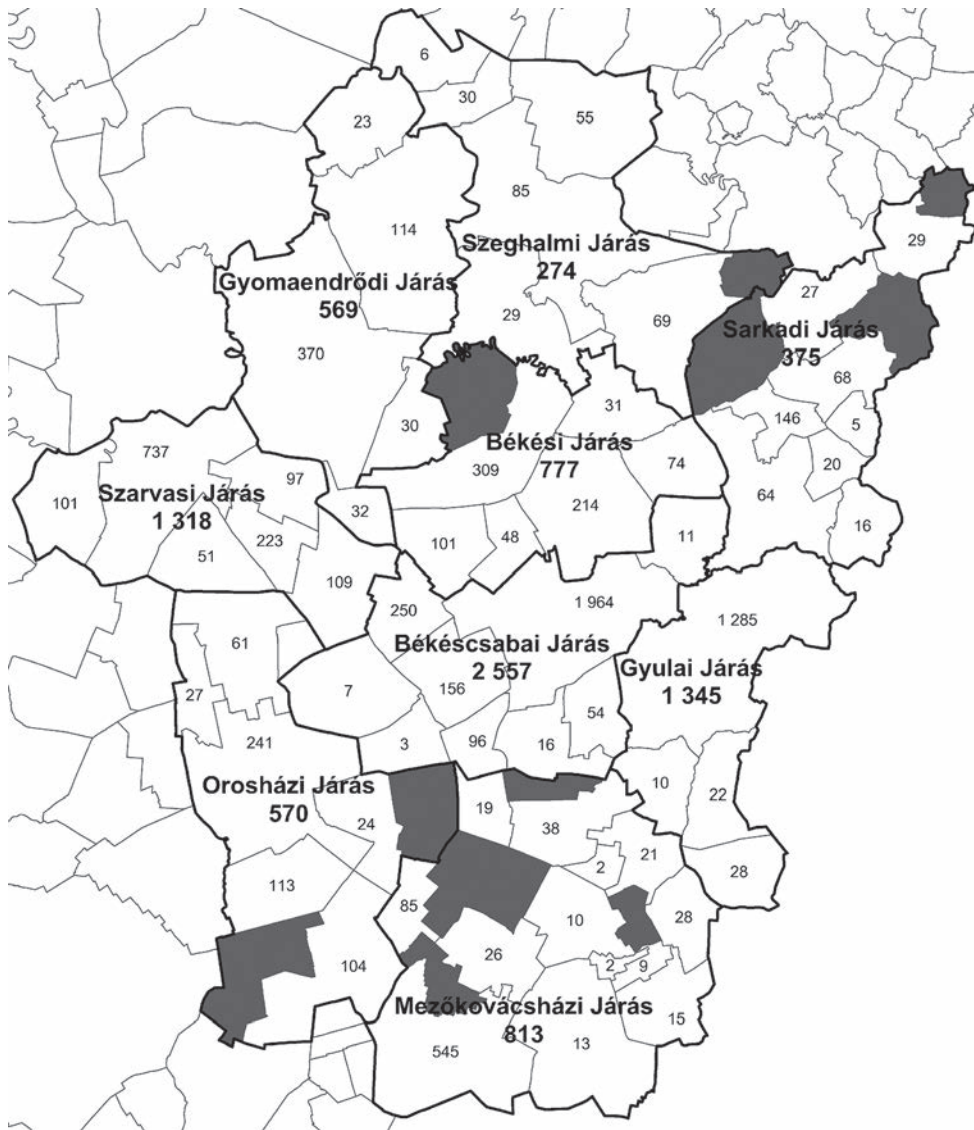
¹ Lásd: Beluszky 1969, 1973, 1983, 1996, 1999, 2001, 2002, 2007, 2009, 2011, Beluszky–Kovács 2009, 2011.

1. ábra

A külterületi népesség száma és aránya Békés megye településein, 2011

Forrás: Népszámlálás, 2011. Békés megye 2. kötet adatai alapján szerkesztette: Dudás G.

2. ábra

A tanyafelmérés során felvett adatlapok száma járási és települési szinten, 2013

Forrás: Békés Megye Tanyafelmérése adatai alapján szerkesztette: Dudás G.

A „tanya” jelentésének alakulása, tanyatipizálási kísérletek

A tanya² eredeti jelentése vélhetően a „tanyázó hely”-ből vezethető le (Pusztai 1980; Rác 1980). Ez olyan átmenetileg, időszakosan lakott és használt építményt és környékét jelentett, ahol a ridegen tartott állatokat (elsődlegesen a szarvasmarhát) a téli hónapokban át lehetett teleltetni, miközben a pásztorok folyamatosan felügyelték a csordákat (Orosz 1980). A legegyszerűbb szállások kezdetben földbe vájt kunyhók vagy az istállókkal egybeépült, arról részben leválasztott lakrészek lehettek, lényegében komfort nélkül. Békés megye esetében nincs relevanciája, hogy a török kor előtt/alatt léteztek-e külterületi szállások, hiszen a visszahódítás elindulását követő bő két évtized hadi eseményei csaknem „tabula rasa” helyzetet hoztak létre a területen (Ember 1977).

A tanya fogalmának változása a szántóföldi művelés terjedéséhez köthető. A külterületi lakott hely körül kimért jobbágytelken folyó mezőgazdálkodás és állattenyésztés előbb ideiglenes, majd állandó kitelepülést követelt meg, s ettől az időtől datálható a tanya fogalmában a ‚lakóhely és munkahely egysége’ jelentéstartalom megjelenése (Für 1980). Ez a leszűkítő tanyafogalom természetesen egyetlen történelmi periódusban sem volt kizárólagos, mint azt a jelen fejezetben bemutatandó tanyatipológiákból is láthatjuk majd.

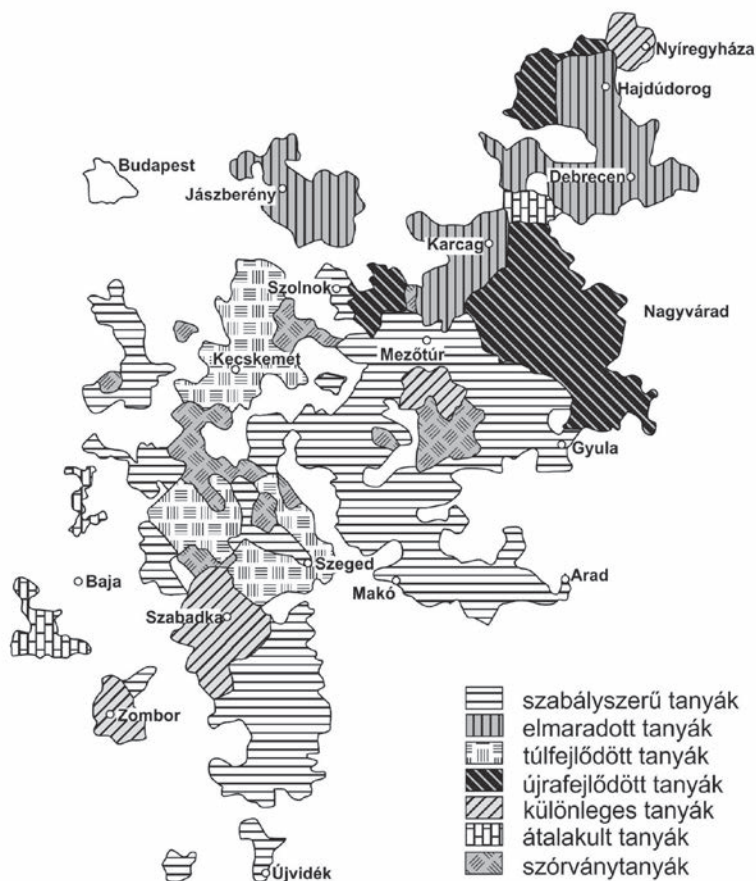
A tanya fogalmához kapcsolódó harmadik réteget a ‚szórvány jelleg’ jelenti. Ebben Mendöl (1963) definícióját tekinthetjük irányadónak, aki egy, addigra már több évtizede létező jelenséget abszolutizált. Mendöl értelmezésében a tanya egy önmagában álló magányos település, mely lényegét tekintve függetlenül létezhet környezetétől, magas szintű önellátásra berendezkedve. A történelmi fejlődés azt mutatja, hogy a szórvány jellegű tanyák valóban léteztek a 1800-as évek végétől, sőt arányuk a tanyaállományon belül hosszabb időtávot tekintve emelkedett, de egyetlen periódusban sem váltak kizárólagossá.

Új réteget kapott a tanya jelentéstartama a szocializmus évtizedeiben, a mezőgazdaság kollektivizálását (1958–1961) követően (Becsei 1983). A lakó- és munkahely térbeli egységét újra kellett értelmezni, bevezetni a lakótanya fogalmát, illetve kiterjeszteni a tanya jelentéstartalmát a szabadidős célú hasznosítás irányába is: horgásztanyák, hobbitanyák, második otthonok (Becsei 1990, 1992, 1996).

A rendszerváltást követő folyamatok a külterületi épületállomány új típusú hasznosításait eredményezték: 1. Újra megjelentek a mezőgazdasági üzemközpontok. 2. A határon belüli szuburbanizáció révén a lakófunkció tovább erősödött. 3. A szabadidős hasznosítás új formái jelentek meg (pl. lovastanyák, tanyasi turizmus). Lassan fel kell tenni magunknak a kérdést: mit tekinthetünk még/már tanyának a 2010-es évek derekán. El tudjuk-e világosan különíteni a tanyákat a külterület egyéb épületállományaitól (pl. majorok, volt állami gazdasági és téveszközpontok, zártkertek, belterületbe vonás előtt álló beépült lakóterületek)?

A tanyavilág jellemzésére két szerző, Erdei Ferenc és Becsei József tipizálásait használjuk fel (Erdei 1939, 1942; Becsei 1995; illetve Beluszky 2001, 233–235. o.), megjegyezve, hogy a tipológiák a tanyarendszer viszonylag kései periódusára tekinthetők érvényesnek. E típusok nem a tanyák megjelenési formájához kapcsolódnak, hanem a tulajdonviszonyokat, valamint a tanya–város kapcsolatok minőségi jegyeit helyezik a középpontba.

² A tanyák fogalma alatt tárgyalt mindenkori külterületi épületek mellett számos egyéb ilyen épület is létezik (létezett): gátórházak, vasúti őrházak, nagybirtokok majorsági központjai, csőszkunyhók stb., melyek állandóan vagy ideiglenesen lakottak (voltak). Ezek a tanyafejlődés korábbi fázisaiban világosan elkülöníthetők a „klasszikus” tanyáktól, ám az utóbbi évtizedek folyamatai a határvonalakat számos helyen bizonytalanná tették.

3. ábra

Az alföldi tanyák területi típusai 1930-ban

Forrás: Erdei F. nyomán szerkesztette Becsei J. In: Beluszky 2001, 70. ábra, 235. o.

Erdei első tipológiája a tulajdoni típusokra koncentrál. Megkülönbözteti a *nagygazda* (vagy cselédes) *tanyát*, ahol a tulajdonos gazda városlakó, heti 1-2 alkalommal megy ki a határba, míg a cselédek állandóan kint laknak. A *kisgazda tanyát* tekinti a meghatározó mintának. Ennek egyik jellegzetes vonása a nemzedékváltás, vagyis az aktív korosztályok élnek a tanyákon (vagy az aktív korosztályok és a gyermekeik), míg az idősek a városi házba visszatérve élnek. A kisgazda tanya lakói heti rendszerességgel bejárnak a városba, élő kapcsolatuk van a mezővárosi közösséggel. A *haszonbéres tanyán* a bérlő állandóan kint lakik, de az nem az ő tulajdona, csak hosszabb időtartamra (5–20 év) bérl. E típusban a birtok tulajdonosa sokszor nem is kapcsolódik a mezőgazdasághoz, városban élő birtokos, akinek fő foglalkozása a közszolgáltatásban, az iparban vagy a kereskedelemben lehet. A *farmtanya* folyamatosan modernizálódó családi gazdaságot jelent Erdeinél, teljes kiköltözéssel, s intenzív kapcsolatok fenntartását a várossal. E típust viszonylag kis számúnak

becsüli, de a fejlődés lehetséges irányai közül a legperspektivikusabbnak festi le. A *valódi szórványok* esetében a teljes kiköltözés mellett a család csak minimális kapcsolatot tart fent az anyatelepüléssel. A szórványlét szinte kizárólag a megélhetésre alkalmatlan méretű, a várostól távol eső birtokon épült tanyák lakóit jellemzi, ahol az elérhető jövedelmek nem elegendőek egy városi ház fenntartására.

A másik tipológiában Erdei területi típusokat különít el: *szabályszerű* tanyák települései, *elmaradott* (tanyázó helyek), *túlfejlődött* (farmtípus), *átalakult* (kalocsai szállások, Gerendás), *megszakadt fejlődésű* (pl. Sárretek), *különleges* (nyírségi bokortanyák, békési sortanyák) tanyatípusok, illetve *egyéb pusztai szórványok* (3. ábra).

Becsei József az 1960-as évektől végzett el számos terepi felmérést Békés megyében. Ennek alapján a tanya–város kapcsolatrendszer intenzívebbé válását mutatta ki, ami részben a kizárólagos lakófunkció erősödésében, részben a napi ingázás magas arányában volt tetten érhető. A foglalkozási szerkezet átalakulása ellenére a háztáji állattartás vagy a földiázás jelzi a mezőgazdasággal való szoros kapcsolatot, ugyanakkor a hobbitalanyák fokozatos terjedése a külterület egyes részein tömegessé vált (Becsei 1973, 1983, 1985).

A külterület átalakulásának periódusai a három településen

Az újratelepüléstől az urbáriumig (1772)

A középkori Békés megye területét a visszahódítás és a Rákóczi-szabadságharc befejeződését követően Harruckern János György hadiszállító kapta meg, lényegében szabad használatra, s 1774-ig, a fiúág kihalásáig a családi birtokot egységesen igazgatták.

Békés megyében a kevés folytonosan lakott település közé tartozott Gyula (Scherer, 1938), azonban még itt is sor került egy hivatalos újjászervezési aktusra 1714-ben (kamara város), a török kor végét követően.³ Ezt 1723-ban a mezővárosi rang elnyerése, majd 1732-ben a megyeszékhely státusz megszerzése követte. Az elsősorban a várhoz kapcsolódó rác és román, valamint a magyar lakosság mellé Harruckern 1713 óta datálhatóan több hullámban telepített be német ajkú népességet.

Békéscsaba első, forrásokkal igazolható betelepülését 1717-re tehetjük, ekkor 20 magyar és 2 tót család lakta az összeírás szerint. Az első jelentősebb beköltöző csoport 1718-ban érkezik Gömör megye kishonti részéről, de az újjátelepülés eszmei időpontjának mégis 1721-et tekintik. Ezt több hullámban előbb evangélikus vallású, majd katolikus felvidéki, zömében tót népesség követte (Jankovich–Erdmann 1991).

Szarvas esetében az újkori történelem első hivatalos aktusának az 1722. évi betelepítési szerződést tekinthetjük. A városnak a birtokos egy évre rá vásártartási jogot szerez. Ide is több hullámban evangélikus tótok érkeznek. Szarvas első lakói között már Békéscsabáról áttelepülteket is találunk, ez is jelzi a korszak turbulens népességmozgásait (Maday 1962; Mendöl 1981).

Békéscsabáról – Szarvason kívül – Tótkomlós és Nyíregyháza alapításában (az 1740-es és '50-es években), illetve a Bácska és a Bánát (1780-tól) benépesítésében is vettek részt

³ Ez egy évvel megelőzte a megye hivatalos újjáalakítását.

családok. Szarvasról pedig 1747-ben az Arad megyei Apatelekek, majd 1754-ben Nyíregyháza alapítására távozott el népesség (Karácsonyi 1896).

A három városban a megtelepülést elsődlegesen a vízrajz befolyásolta: a Körös menti ármentes hátakon épültek meg a későbbi településmagok, a határ jelentős részét mocsarak, pangó vizek foglalták el, illetve olyan, részben vízjárta térszínek, melyek az év egy részében legelőként vagy kaszálónak voltak hasznosíthatók. A szántóként hasznosítható területek a településmagoktól távolabb, széles sávban húzódtak, ezeken az 1740-es évekig alapvetően szabadfoglalásos jelleggel irtásos-égetéses, ugaroltató gazdálkodás folyt. A népesség növekedésével a szabadfoglalás lehetősége beszűkült, de a közösség által szabályozott földhasználat (egyfajta közbirtokossági rendszer) lényegében az úrbéri telkek kiméréséig fennállt. A határhasználatot némileg befolyásolta a közvetlen földesúri kézben lévő vagy általuk szorosabban ellenőrzött határrészek művelési szerkezete, mert ott már az 1750-es évektől egyfajta nyomáskényszer működött (Gyula és Szarvas). Meg kell azonban jegyezni, hogy a szántóföldi művelés jelentősége a korai periódusban igen szerény volt, alapvetően az önellátást, nem pedig a piaci értékesítés céljait szolgálta. A határ legtávolabbi területein első fázisban bérletként, később a város vagy a lakók tulajdonként tágas legelőterületeket találunk, melyek elsődleges szinterei lettek a rideg állattartásnak, mely a korai évtizedekben a három település mezőgazdaságában a vezető ágazatnak tekinthető. Gyulán az erdős területek a határ jelentős részét borították, ott intenzívebb művelésre sem ekkor, sem a későbbi időkben nem került sor (Scherer 1938; Petri 1966; Tóth 1976; Haan 1991; Kővári 1999).

A határok térbeli kiterjesztését a korai évtizedekben lényegében csak a földesúri jóakarat vagy annak hiánya befolyásolta. A növekvő népesség láttán a nem vagy alig hasznosított területeket pusztabérletek formájában juttatták a közösségnek, s átmeneti időt követően általában lehetőség nyílt a bérletet tulajdonná alakítani. Az 1750-es évektől adatható, hogy Békés megye akkori településeinek határai összeértek, s szükségessé vált azok pontos kijelölése, illetve a vitatott dülők helyzetének tisztázása (Szarvasnál pl. 1753-tól 1772-ig zajlottak a fontosabb határperek). Ennek eredményeként a három település több tucat hajdani település határát – egészében vagy részben – pusztaként használta vagy tulajdonként saját területéhez csatolta, s ennek révén több tízezer holdas határra tettek szert: Békéscsaba 57 ezer kh, Gyula 54 ezer kh, Szarvas 45 ezer kh (Mendöl 1981).

A fenti határhasználati séma viszonylag korán, az 1740-es és '50-es évektől lehetővé tette a szállások megjelenését a határban, elsődlegesen a rideg állattartáshoz kapcsolódóan, ám az 1760-as évek végétől tudunk a szegényeknek a szőlőkben való kintlakásáról is (Jan-kovich–Erdmann 1991).

A jobbágytelkek kiosztásától a jobbágyrendszer felszámolásáig

Az úrbéri rendelet kihirdetését követően került sor a jobbágytelkek kiosztására, de a valódi kimérést a földesurak akár évtizedekig is tudták késleltetni (Szarvason egészen 1799-ig). Békés megyében az egész telek 32 kishold⁴ szántót és hozzá 22 kishold legelőt és kaszálóterületet jelentett, ám a vizsgált településeinken egésztelkes gazdákat elvétele lehet csak

⁴ 1 kishold = 1100 négyszögöl.

találni (Békéscsabán például egyet!), általában fél- és negyedtelkek kimérésére került sor.⁵ Már ekkor jelentős a föld nélküli zsellércsaládok aránya a helyi közösségben (Békéscsabán 40%), ők az urbárium végrehajtása során nem juthattak megművelhető földekhez (Maday 1962; Jankovich–Erdmann 1991).

A földesúri terhek közül a robot megváltására 1795-ben Csabán, 1804-ben Szarvason került sor. A legelőelkülönítés folyamata mindhárom városban hosszabb folyamatnak bizonyult, hosszú pereskedés nyomán 1844–45-ben került sor a szerződések megkötésére, majd ezzel közel egy időben megtörtént az örökváltsági szerződés aláírása is a határt akkor birtokló családokkal (Békéscsaba, Szarvas). 1845-ben mindhárom településen megtörténik a kiváltságolt földesúri tevékenységek átvétele, jókora kárpótlási összeg lefizetése fejében. Az örökváltsági szerződés következményeként a városok közvetlen joghatósága alól kikerültek a majorságok által művelt határrészek (Scherer 1938; Maday 1962; Jankovich–Erdmann 1991).

A határhasználat az úrbéri telkek kiosztása nyomán számottevően átalakult: megfigyelhető a kétnyomásos gazdálkodás általánossá válása, majd a napóleoni háborús konjunktúra hatására a háromnyomásos rendszer megjelenése is kimutatható (Gyulán 1818-tól). A jobbágytelkek kiosztása, az első gabonakonjunktúra és a legelő-elkülönítés hosszabb távú hatása a határhasználat súlypontjának eltolódása a szántóföldi művelés irányába. Az 1830-as évekre a határ 40-50%-a már szántó, jelentőségében megközelíti vagy el is éri a legelőként hasznosított földek arányát. A pusztabérleti rendszer terjedése alkalmasint tovább növelte a városok által használt területeket. Szarvas gazdái a csúcson – 1813-ban – 80,5 ezer kh-on gazdálkodtak, ennek nagyobb része bérlemény volt (Mendöl 1981). A napóleoni háborúk hatása ugyanakkor a majorsági gazdálkodás megjelenése a határ nagybirtokosok tulajdonolta részein, bár kezdetben igen szerény létszámú cselédséget alkalmazva. Létszámuk az 1840-es évektől kezd látványosan emelkedni.

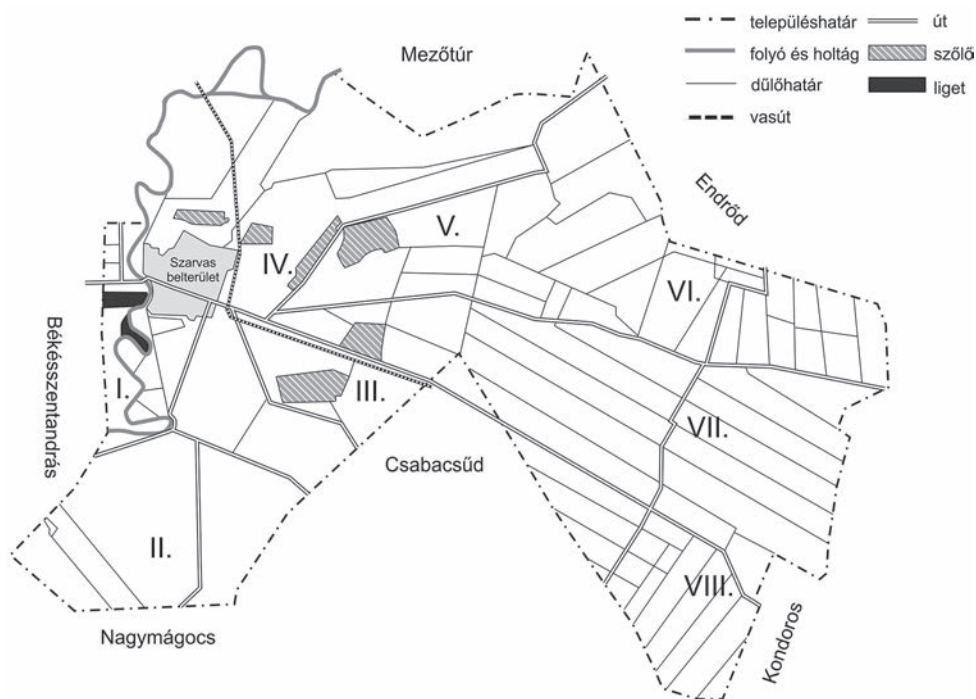
A Körösök igen változatos vízjárása és gyakori árvizei viszonylag hamar felvetették a szabályozás kérdését. A korai folyószabályozási lépések közül kiemelhető a későbbi Élővíz-csatorna 1777-es megnyitása Gyula és Békés között (Békéscsabát érintve), akkor még tutajozó vízfolyásként (faanyagok úsztatására), illetve a határok egyes mocsaras részeinek lecsapolását célzó lépések (Gyula: Hajós-út, Csíkos-éri csatorna, Lencsési-csatorna, Szarvas: Bikazugi kanyarulat átvágása), melyek alkalmasint több ezer holdas területeket tettek művelhetővé. Ezeken a területeken került sor az első „osztásokra”, vagyis új telkek kialakítására. Gyulán az 1845-ös árvíz után alakul meg a Körösszabályozási Társulat, melynek első jelentős akciója a Belvárost a Kisvárostól elválasztó Kis-Körös betemetése 1845-ben (Scherer 1938; Maday 1962).

Az I. József korabeli katonai felmérések jelentős számú külterületi objektum meglétét jelzik a három település határában, s ezek egy részén már szántóföldi karakterű tanyákat gyaníthatunk. A korai tanyásodási hullámok a nem nagybirtokok által uralt határrészeken jelentek meg, követve a dűlőutak szerkezetét (Békéscsabán és Szarvason ekkor domináns a tanyasoros, tanyautcas rendszer, de Gyula Békéscsaba felé eső határában is kimutatható a soros jellegű tanyásodás), míg a déli határban már ekkor is a szórt településrend volt az uralkodó. Csabán a részleges értékelés 161, egy későbbi adat 270 körüli külterületi lakott

⁵ A nyolcadtelkeket akkor még nem látták elég nagyra egy család megélhetéséhez.

helyet, Szarvason 200 körüli objektumot, Gyulán a szintén részleges értékelés 48 épületet mutatott ki (Jankovich–Erdmann 1991; Beluszky 2001).

A határok más, nem nagybirtokok dominálta részein ekkor még nincs karakteres tanyavilág, sűrűbb benépesülésükre csak az 1850-es évektől kerül sor. A tanyákon az állandó kintlakást korlátozó rendeletek folyamatosan születtek az 1800-as évektől. Ebben az időben alakul ki a tanya klasszikusnak tekinthető funkciója, a gazdasági központ szerep. Helyi rendeletek készültek a tanyabirtoklás szabályozására is: általában a belterületi ház meglétét szabták alapfeltételnek, ami már a tanya építése előtt tisztes vagyron meglétét feltételezte. Ugyanakkor a valóság számos esetben a helyi rendeletek betűje ellen hatott: 1819-ben a gyulai gazdák egy része az osztás során a csorvási és eperjesi pusztákon (18–25 km távolságban) kapott földeket, s a korabeli viszonyok között nem volt realitása, hogy ezeket a telkeket a városból lehessen művelni. Ezért esetükben a város hallgatólagosan engedélyezte, hogy családjaikkal, eszközeikkel, állataikkal oda állandó jelleggel kiköltözzenek. Szarvasról szintén az 1800-as évek első negyedében indultak rajok a mai Csabacsúd és Kondoros határába, ahol a tanyák spontán besűrűsödése már a 19. század első felében elindult, s megvetette a későbbi önálló települések alapját (4. ábra).⁶

4. ábra

Szarvas határa a dűlőúthálózzal az 1881-es kataszteri felmérés szerint

Forrás: Maday 1962

⁶ Kondoros esetében a jövőendő település magja az akkor már hosszabb ideje működő csárda szomszédságában formálódott ki.

A vagyoni differenciálódás erősödött a közösségeken belül ezekben az évtizedekben. Egyik oldalról nőtt az egész telkes vagy annál nagyobb területen gazdálkodók száma (Békéscsabán 1844-re 70 fölé emelkedett a jobbágyteleknél nagyobb földön gazdálkodó nem nemesek száma is), a másik oldalon gyorsan emelkedett a töredéktelkes, illetve a zsellér családok száma is. A vagyoni differenciálódás hatással volt a határ tanyavilágára is, ekkor jelentek meg az első nagygazda tanyák, s ismerünk forrásokat ott dolgozó cselédekről.

A legeltető és istállózó jellegű állattartás aránya lassan az utóbbi felé kezdett eltolódni. Ebben a kukorica mint haszonnövény megjelenése (Szarvas: 1761) és sertéstakarmányozásra való tömeges használata segített.

A tanyavilág kiteljesedése – átalakuló birtok- és tulajdoni viszonyok az 1920-as évek elejéig

Az 1850-es évek elejétől új lendületet vett a Körösök vízrendezése, mely egészen az 1880-as évek végéig eltartott. A szabályozás Gyulán, az 1865-ös árvizet követően gyorsult fel, a Fehér-Körös medrének elvezetésével a várostól északra, illetve a Gyula–Békés közötti egyenes folyómeder kialakításával. Ennek révén a korábbi tutajozó csatorna átalakult a ma ismert Élővíz-csatornává, mesterségesen szabályozott vízháztartással. Szarvason 1860–1888 között négy nagyobb lépésben készült el a Hármas-Körös új medre és a hozzá kapcsolódó védművek, így Szarvas is elvesztette élővizét. Csak az utóbbi település határában 22 ezer kh területet nyertek a szántóföldi művelés számára.⁷

Az ármentesítés szerepe kiemelkedő volt a határhasználat rendjének átalakulásában, a mélyebb területeken a tanyák megjelenését éppen az ármentesítések tették lehetővé. A mo-csarak zömét kiszárították és termővé fordították, a legelők visszaszorulása folytatódott, mind a belső, a település beépített zónájához simuló, mind a külső, a városközpontoktól legtávolabb eső peremzónákban. Ezzel ellentétesen a szántók aránya mindegyik városban jelentősen nőtt és domináns használati móddá vált, arányuk kétharmadra-negyötödre volt tehető 1900 körül. A határok hasznosítására hatással volt a filoxéravész is, mely a városok körüli régi és újabb szőlőskerteket kipusztította, újratelepítésükre – a vész előttinél jóval kisebb és más területen – csak Szarvason történtek erőfeszítések.

A Szarvason és Gyulán az 1860-as évektől, Békéscsabán az 1890-es évektől indult meg nagyobb léptékben a nagybirtokok kiszorulása a települések határaiból. A majorságok korszerűsítése folyamatosan nagy pénzösszegeket igényelt, így a birtokos családok csak a legjövedelmezőbb területeken gazdálkodtak tovább, a többi fokozatosan áruba bocsátották. 1918-ra az a sajátos helyzet állt elő, hogy a hagyományos birtokos családoknak nem maradt birtokközpontjuk és jelentős földterületük a városokban. Ugyanakkor a környező településeken életképes, modernizálódó majorságok (Dénesmajor, Gerla, Póstelek, Szabadkigyós stb.) fogták körbe Békéscsabát és Gyulát is. A Szarvas körüli településeken (Mezőtúr, Csabacsüd, Szénás, Mágocs) is megszűnt a nagybirtok, ami lehetőséget adott a helyi gazdáknak, hogy további 13 kisholdat béreljenek tartós használatra (Mendöl 1981).

⁷ A szántók terjedése azonban a határhasználat egyszerűsödése irányába hatott: az 1895-ös összeírásból kiderül, hogy például Gyula szántóinak 85%-át a búza és a kukorica foglalta el.

A nagybirtokok eladása általában több tucat családnak adott lehetőséget a földvásárlásokra. Ezek zömében a nagygazdák családjai vagy gazdag, de nem földből élő városiak családok voltak, akik a megszerzett birtokokat haszonbérbe (*subarenda*) továbbadták művelésre. Ez vezetett nagyobb számban az ún. haszonbéres tanyák megjelenéséhez. Miután a korábbi nagybirtokok művelése nagyobb parcellákban történt, és a dűlőutak hálózata is ehhez igazodott, ezekben a határrészekben szórt tanyavilág alakult ki. A nagybirtokok megszűnése után a legnagyobb birtokos általában maga a városi közösség lett a határ 10-15%-ával⁸, mögöttük néhány családnak volt több száz, további 1-2 tucat családnak és intézménynek (pl. egyháznak) 100–200 kh birtoka.

Az 1850-es évektől megindult a korábbi közlegelők parcellázása,⁹ ami már a kisebb gazdák számára is lehetőséget nyújtott a birtokok vásárlására. A birtoktagosítások nyomán a művelt földterületet 1-2 tömbben vonták össze, ami ösztönözte a tanyásodást.

A 19. század utolsó negyede egyúttal a jelentős közigazgatási változások kezdete is volt. Szarvas, Gyula és Békécsaba egyaránt szembesült vele, hogy távoli határrészeik leválásával és önállósodással nem tudják megakadályozni. Szarvas esetében Szénás, Kondoros, Csabacsúd, Gyulánál Csorvás, majd az első világháború után Békécsabáról Gerendás (zömében a volt Andrassy-birtok) önállósodása zárult le (Réthy et al. 2000; 5. ábra).

5. ábra

Békécsaba közigazgatási területének változásai 1923–1983 között.

1 = Nagy Csaba határa; 2 = zárt település; 3 = külterületi határrész határa; 4 = 1924-ben önállóvá lett község; 5 = 1952-ben önállóvá lett község; 6 = 1973-ban Békécsabához kapcsolt terület

Megjegyzés: 1984-ben Gerlát Békécsabához csatolják, majd 1993-ban önállóvá válik Csabaszabadi; a térképen: Csabaszabadi, Gerendás és Gerendási legelő.

Forrás: Becsei 1983.

A Wodiáner család kezdeményezésére Gerla és Póstelek puszták elváltak Gyulától, majd néhány év múlva a határrészeket Doboz községhez csatolták (1883). A kiválások és leválások

⁸ Kivételesen Szarvas, ahol a Kákafoki Vizrendezési Társulat is 1000 kh körüli területtel rendelkezett.

⁹ A gyulai belső legelő kiosztása 540 rászoruló család részére jelentős szociális érzékenységről tanúskodott 1857-ben.

révén a helyi közösségek által birtokolt határok jelentősen zsugorodtak, de ez a határhasználat rendjét alapvetően nem formálta át.

A távoli határrészek önállósodási törekvéseire válaszul kiépült a tanyasi iskolarendszer (legkorábban a gyulai határban 1858-tól), és a közigazgatás alapfunkciói is fokozatosan megjelentek (közigazgatási kirendeltség, bába, védőnő, orvos rendelése a hetek bizonyos napjain, marhalevél-ügyintézés stb.). Ez – együtt a közlekedési hálózatok fokozatos kiépülésével – a tanyaközségek kialakításáig képes volt elhárítani, de legalábbis mérsékelni a külterületek leválási/önállósodási szándékát.

A 2. és 3. katonai felmérés (1864–65, illetve 1883–84) által mutatott tanyavilág már a külterületek sűrű beépülését jelzi, lényegében a nagybirtokok által dominált határrészek kivételével.¹⁰ A tanyahálózat sűrűsödését a települések népességének folytonos növekedése is támogatta, hiszen a növekmény jelentős része a külterületen csapódott le, s a korábban nagyobb területű volt jobbágytelkek felosztásával a tanyasorok is besűrűsödtek.

A tanyasi megtelepülés formai típusai egészen változatosak (Becsei 1983), és az ehhez kapcsolható tanyatípusok már lényegében megfelelnek Erdei 1939-es tipizálásának. A tanya mint lakó- és munkahely egysége ekkor még domináns, de már létezik a szórványtanya is. (Az eltérő tanyatípusok eltérő családi életstratégiákhoz vezetnek az egyes tanyatípusokban.)

Az 1850-es évektől induló vasútépítések új szintre emelik a közlekedési szerepkörök városfejlesztő szerepét, de a hálózat (normál és keskeny nyomtávú) hatással volt a tanyavilág fejlődésére is. A vasutak kiépülése révén vált Békéscsaba komoly közlekedési csomóponttá, miközben Gyula és Szarvas csak kisforgalmú mellékvonalakat tudott megszerezni, s azokkal külterületének is csak egy részét tudta szorosabban a városhoz kapcsolni. Az úthálózat kiépülése is felgyorsult, ami segítette a távoli határrészek városhoz tartozását fenntartani. Míg az utak és a kisvasutak erősítették a város és határának kapcsolatait (piaci értékesítés), addig a normál forgalmú vasutak arra is lehetőséget adtak, hogy a helyben termelt árualapot a fővárosba, a Monarchia piacaira vagy Európa felé továbbítsák, ami gyengítette a város–városhatár kapcsolatokat.

A határrészek közötti társadalmi különbségek ebben a korszakban váltak elsőként láthatóvá: a városokhoz legközelebb fekvő, közlekedésileg legjobban feltárt határrészekeken elindult a foglalkozási átrétegződés (Békéscsaba keleti pereme), az „iparforgalmi” népesség arányának növekedése (Becsei 1973; Tóth 1976).

A népszámlálások adataiból ekkor már van némi képünk arról, kik a tanyasiak. Szlovák dominancia, illetve a magyarok arányának lassú növekedése látszik 1869 és 1920 között Békéscsabán, de az egyes határrészek eltérő nemzetiségi szerkezetet mutatnak. Szinte kizárólag tótok lakják a határt Szarvason, zömében magyarok (80%) élnek a határban Gyulán. A lakók korszerkezete kifejezetten fiatalos, különösen feltűnő az 50–60 éven felüli korosztályok csaknem teljes hiánya. Ez jól jelzi a nemzedékváltás elterjedt voltát és általában a kisgazda típusú tanyák magas arányát. Az erős férfítöbbség sem meglepetés, különösen a cselédeket foglalkoztató nagybirtokokon, illetve a nagygazda tanyákon.

¹⁰ A korabeli kataszteri térképek és listák szintén hasonló helyzetet tükröznek (pl. Szarvas, 1883).

A tanyarendszer csúcspontjától a mezőgazdaság „szocialista” átszervezéséig

A két világháború között a Nagyatádi-féle földreform próbálta kezelni a földkérdést. A vizsgált városokban 100–300 család kapott telket, általában a volt nagybirtokokon, a településtől távoli határrészekben, ám ezek mérete a családok megélhetéséhez kevés volt, így hatására a külterületen megnőtt a valódi szórványok száma.¹¹ A földreform hatására vált Csabacsúd (volt uradalmi központ) önállóvá az 1930-as években (Scherer 1938; Maday 1962; Tóth 1976).

A külterületek fejlődésére jelentős hatást gyakorolt a Klebelsberg-program (1925–28), melynek keretében 107 tanyai tanterem, 66 tanítólakás készült el. A három vizsgált városban a már létező tanyasi iskolai hálózatot csak minimálisan kellett bővíteni (Szarvas: Széles-úti népiskola, 1925), viszont a korábban a helyi közösségek vagy az egyházak által működtetett intézmények ekkor zömmel állami fenntartásba kerültek. A kapcsolódó egyéb fejlesztések – orvosok, védőnői szolgálat, kihelyezett közigazgatási irodák, tanyasi úthálózat javítása, közkutak létesítése – a két világháború között lényegesen hozzájárultak a későbbi tanyaközpontok életképes működéséhez.¹²

1945 után a földigénylések összesítésekor mindhárom településen világossá vált, hogy a jogosultak számához viszonyítva kevés a kiosztható föld¹³ – például a gyulai igénylők bő fele két másik településen kapott tanyahelyeket és művelhető földet. A földosztások elsődlegesen a volt majorságok területére koncentráltan zajlottak,¹⁴ egyenként 10–30 kisbirtokra osztva a területüket, illetve a tanyasorokba beékelődő nagygazda tanyák felosztása történt meg. Egy-egy család így viszonylag kis birtokot és hozzá tanyahelyet kapott. A földosztásoknál igénybe vehető földalapot mindhárom városban csökkentette a határban megszerveződő állami gazdaságok tangazdaságok számára tartalékolt területe (Becsei, 1983, 1985).

Az 1945-öt követő években indult új (és eleddig utolsó) tanyásodási hullám a három városban összesen sem mozdított meg 200–300 családnál többet. A földosztások hatására megszűnt a nagygazda-cselédes, illetve a haszonbéres tanyatípus, valamelyest erősödött a kisgazda típus, különösen nagymértékben nőtt a valódi szórványok súlya. A kulákkérdés előtérbe kerülése és a beszolgáltatások hatására a farmtanyákról is megindult az eláramlás, illetve a kisgazda tanyákon is erősödött a népességcsere, elsősorban az 1948-tól induló téesszervezések hatására (Beluszky 2001).

A földosztás távlati hatása volt, hogy a megélhetést nem biztosító kisbirtokok létrehozásával lényegében megágyaztak a későbbi téesszervezéseknek (Békéscsabán a birtokosok 52%-a, Gyulán 57%-a 1–5 kh-on gazdálkodott). Az újonnan földhöz jutottak zöme már korábban is a külterületen élt mint cseléd vagy haszonbéres, az önálló tanyasi lét nem jelentett számukra életmódváltást. Az ő esetükben általában egygenerációs családok kezdtek meg a gazdálkodást, ám e családok kapcsolata az anyavárossal nem volt intenzív, ami zökkenőmentesebbé tette az új tanyaközségek későbbi leválását.

¹¹ Békéscsabán 1935 körül a 3200 tanya kb. 30%-át lehetett szórványnak tekinteni, a fennmaradók kétharmadát pedig a kisgazda típusba lehetett besorolni. Gyulán a kisgazda tanyák aránya még magasabb (a 2100 birtok 60%-a), a többi szórvány.

¹² 1928-ban felmerült Eperjes-puszta átszatelése Gyulától Csorváshoz, a nagy távolságra (21 km) hivatkozva, de éppen a szolgáltatások kiépülése miatt a külterületi lakosság a városhoz tartozást választotta.

¹³ Az 1935-ös mezőgazdasági összeírás alapján Békéscsabán a nagybirtok aránya 21%, Gyulán 24% volt.

¹⁴ A majorokban az 1930-as népszámlálás adatai szerint Békéscsabán 900, Gyulán 550 család élhetett.

A földosztást követő években az Alföld egész területén megindult a tanyaközségek megszervezése (Orbán 1980; Hajdú 1992), ami csak Békés megyében 14 új település megszervezését jelentette. A három vizsgált település közül Békéscsaba területéből Telekgerendás és Kétsoprony, Szarvaséból Örménykút alakul meg 1952-ben. Bár a felszínen a két jelenség hasonló, de míg Csaba esetében ez a volt nagybirtokok területét jelentette, ahol a legelő-elkülönítést követően a város joghatósága hosszú ideig csak korlátozottan érvényesült, addig Szarvason a klasszikus tanyás területet választották le a határból.

A népszámlálási adatok alapján a vizsgált települések etnikai arculata jelentősen átalakult 1920 és 1949 között. Mindhárom városban végbement a magyarság népességi arányának jelentős növekedése, egyúttal a nemzetiségi jelleg halványodása. A belső népességarányok változása nem hagyta érintetlenül a külterületek népességét sem. A csabai tanyavilágban a magyarok aránya 20%-ról 40%-ra nőtt, s hasonló folyamat ment végbe a szarvasi külterületen is, bár egyes határrészekben a homogén tótság továbbra is megmaradt. A nemzetiségi szerkezet a három településen az 1945–47 között lezajlott magyar–szlovák lakosságcsere (ez Békéscsabáról 7500, Szarvason 2300 főt érintett), illetve a német kitelepítés hatására tovább homogenizálódott, s ez erős hatást gyakorolt a külterületek nemzetiségi szerkezetére is (Kugler 2000).

A foglalkozási átrétegződés Gyulán és Békéscsabán látványosan előrehaladt, miközben a külterületek agrárkaraktere csupán néhány (a zárt beépítésű, belterülethez közel fekvő, jól megközelíthető) határrészen kezdett látványosan csökkenni. Szarvas foglalkozási szerkezetében ezek az évtizedek még nem eredményeztek látványos változást a települési átlagértékeket tekintve: a népesség kétharmada közvetlenül a mezőgazdasághoz kötődött. Míg a belterületen a keresők 40%-a volt őstermelő, a külterületen 92%, ami homogén agrárnépességet jelzett (Becsei 1983, 1985).

A korszak sajátos vonása volt, hogy miközben a külterületi népesség ezekben az évtizedekben érte el csúcspontját (Békéscsabán több mint 13 ezer fő, Gyulán bő 8 ezer fő, Szarvason 12 ezer fő élt külterületen), arányuk a települések össznépeességéből lassan csökkenni kezdett, ami a külterületek népességfelvevő képességének határait jelzi. (Szarvas kivétel volt, mert ott a csúcst 1949 körül jegyezték fel, amikor a népesség 50%-a élt külterületen.)

A külterületek a kollektivizálástól a kárpótlásig

A korszaknak a külterületeken folyó életre és gazdálkodásra kétségtelenül legnagyobb hatást gyakorló átalakulása a mezőgazdaság ún. „szocialista” átszervezése volt, ami több hullámban (1948–52, 1954–56, 1958–61) zajlott a vizsgált településeken. Ennek eredményeként a határok művelése az egyéni gazdálkodók felől a közösségi felé billent, bár a rendszer törékeny voltát jelzi, hogy az országos politika csekély vagy jelentősebb változása (1953–54-es, Nagy Imre-féle „reformok” vagy az 1956-os forradalom időszaka) látványos hatással volt a határhasználat rendjére. Békéscsabán 1952-ben a téeszek és téeszcsék a határ kb. 75%-át használták, míg 1958-ban csupán 12%-ot. 1961-re az egyéni gazdaságok szerepe marginálissá vált (5-6%-ot műveltek a határból), s földterületeik – a tagosítások következtében – a gyengébb minőségű, rosszul megközelíthető határrészekben sűrűsödtek. A többszöri kollektivizálási hullám hatására indult el a nagy

elvándorlási hullám a tanyavilágból, ami később az 1970-es népszámlálás külterületi népességi és lakásadataiban tükröződött.

A tanyák jövőjére meghatározó jelentőségű volt a külterületi építési tilalom bevezetése (Orbán 1980; Belényi 1996). Ennek hatására a külterületi lakásállomány megújulása lassult, az infrastrukturális fejlesztések elmaradtak, a külterületre kitelepített, ott működtetett szolgáltatások egy részét felszámolták. Ettől kezdve számíthatjuk a tanyasi épületállomány látványos öregedését, valamint a bel- és külterületi lakott helyek közötti komfortossági olló nyílását. Ezen érdemben alig módosított, hogy az 1960-as évek végétől elindult a tanyavilág villamosítása, később egyes tanyasorokban a vezetékes víz kiépítése, illetve a dűlőutak fejlesztése, hiszen ezek a tanyavilág alig tizedét érték el még a városokban is (Békéscsaba, Szarvas).¹⁵

A tanyavilág változóban volt ezekben az évtizedekben, de még őrizte hajdani szerepköreinek egy részét a téeszekben (a tanyaföldön, háztájin keresztül a birtokközponti szerep továbbélése),¹⁶ illetve a megmaradt magángazdaságokban (Lettrich 1968). A kollektív gazdálkodás második évtizedére formálódott ki a nagybirtokok és kisbirtokok szimbiózisa, ezen belül a tanyákra (is) jellemző specializálódás (állattartás, munkaintenzív kertészeti és szántóföldi kultúrák). A művelés intenzifikációját a városi piacok közelsége ösztönözte. Pataj Pál felmérése (1975) azt mutatja, hogy a békéscsabai szabadpiacra felhordott árualap 60%-a a tanyavilágból érkezett (36%-ot a zártkertek adtak), s elsődlegesen zöldségfélét, tejtermékeket, állati termékeket kínáltak. A közeli városi piacok kereslete visszahatott a tanyasi gazdálkodásra, azt belterjesebb irányba mozdította el. A szerkezeti változás a családok szintjén jelentős többletbevételt generált, amit viszont – a politikai háttér miatt – csak korlátozottan lehetett a gazdaságok fejlesztésébe átforgatni.¹⁷

Csalog Zsolt szerint (1980) a kollektivizálást követően ugyan megszűnik a tanyasi gyermekmunka, ám megszűnik a korai (45–50 év közötti) visszavonulás lehetősége, idős korban eltűnik a városba/faluba való beköltözés lehetősége is, a tanya számukra kényszerlakhellyé válik. A szoros korlátok között meglévő túlélési utak ellenére a tanyasi népesség korszerkezete az 1970-es évekre jelentősen öregedett, s 1980-ra már idősebbé vált, mint a belterületi népesség. Ez a tanyák esetében felvetette az utánpótlás kérdését, mert a fiatal generációk számára az önkiszákmányolásra épülő életstratégia már nem tűnik vonzóknak.

A foglalkozási átrétegződés is az 1960-as évektől vált határozottabbá, az ipari és a kapcsolódó szolgáltatásokban nyíló munkahelyek megjelenésével, illetve a nagyüzemi gépesítéssel, melynek hatására tömegesen szabadult fel a munkaerő a mezőgazdaságból (Lettrich 1974). Ennek hatására nőtt a nem agrárcélra használt külterületi lakott helyek aránya: megnőtt a csak lakáscélú hasznosítás jelentősége,¹⁸ tömegessé vált a hobbicélú hasznosítás (hétvégi tanyák, horgásztanyák a holtágak, állóvizek közelében). Elsősorban

¹⁵ Békéscsabán 1969-ben a tanyák alig tizede volt villamosított, az épületállomány negyede teljesen elhanyagolt volt, a külterületi úthálózat fejlesztése elmaradt (Becsei 1983).

¹⁶ Nem soroltuk ide a művelésre vállalt területeket, mert azokat a tanyaföldektől távol, évente változó határ-
részekben jelölték ki, ám a tanyasi családok megélhetéséhez hozzájárultak az ebből nyerhető bevételek.

¹⁷ A saját munka értékét a termelési költségek között nem számolták el, így tudtak a családok jelentős nyereséget kitermelni.

¹⁸ Becsei felmérése szerint az 1960-as és '70-es évek fordulóján a békéscsabai külterületi népesség 54-58%-a ingázott napi rendszerességgel a belterületi munkahelyre.

az értelmiségiek körében jelent meg egy új életstratégia: tudatos kilépés a városi létből, a természetközeli életformára váltás. A korábban már megfigyelt foglalkozási átrétegződés eredményeként egyes határrészek lényegében teljes mértékben elszakadtak a mezőgazdaságtól. Csabasabadi közigazgatási önállósulása Békéscsabától (1993-ban) az utolsó, lényegében homogén agrárkarakterű határrész leválását is jelentette.

A külterületi népességszám csökkenése a legtöbb településen már az 1950-es években megkezdődött, de ennek nagyságrendje – különösen a következő két évtized folyamataival összevetve – még nem utalt a tanyavilág drasztikus zsugorodására. Három tanyaközségben még jóformán nem volt belterületi népesség (Kétsoprony, Örménykút, Telekgerendás), illetve – ahogy az 1970-es adatok jelzik – a későbbi Kardoson sem volt még érdemi méretű falumag. A többi községben is a népesség fele-kétharmada még a külterületek lakója volt, s még a két városban és az akkor még nagyközség Szarvason is igen komoly részarányt (egyhatod, egyharmad) képviselt a lakosságból a külterület.

Az 1960-as évtizedben a városok bő 1500 fős külterületi népességet veszítettek, s több községben is látványosan megindult a tanyák elnéptelenedése (Kondoros, Gerendás). A külterületi népességarányok mérsékelt vagy erőteljes csökkenése a települések lélekszámának erőteljes fogyása mellett ment végbe, ekkor és az 1970-es évek folyamán is. 1970 és 1980 között a városok közül csak Békéscsabán folytatódott a külterületi népesség zuhanásszerű fogyása (–2600 fő), az abszolút veszteség Szarvason és Gyulán már kisebb a megelőző tíz év csökkenésénél. Ebben az évtizedben látványosan felgyorsult a községekben a tanyavilág zsugorodása (Kardos és Örménykút kivételével), ami együtt járt a külterületi épületállomány gyors felszámolódásával is. Az 1980-as évek további csökkenést eredményeztek, így Gyulán és Békéscsabán a tanyasi népesség súlya 5% alá, Szarvason és a községek bő felében 9–18% közé csökkent, azaz jelentősége a helyi társadalmakban már ott is mérsékelt volt (1. táblázat).

1. táblázat

A külterületi népesség változása a városokban és hajdani határukban, 1960–2011

Település	1960		1970		1980		1990		2001		2011	
	Lakos	%	Lakos	%	Lakos	%	Lakos	%	Lakos	%	Lakos	%
Békéscsaba	8480	16,9	6964	12,3	4006	6,0	2926	4,5	3105	4,6	2648	4,3
Csasababadi	–	–	–	–	–	–	–	–	95	24,3	87	26,3
Gerendás	1264	50,8	730	34,4	416	22,1	253	14,9	174	11,1	113	8,6
Kétsoprony	2117	97,3	1388	77,9	820	50,2	567	36,8	499	32,0	421	31,0
Telekgerendás	2221	84,7	1231	60,6	370	22,9	146	9,2	204	12,4	179	12,3
Gyula	4606	18,7	3080	11,7	2318	6,7	1515	4,4	1851	5,6	1724	5,6
Szarvas	6646	35,1	5083	26,2	3730	18,1	2677	14,1	2454	13,3	1894	11,2
Csabacsúd	1858	65,8	1158	47,1	573	23,8	382	17,7	292	14,1	263	14,0
Kardos	–	–	1233	87,9	762	68,2	507	55,7	401	50,6	282	43,1
Kondoros	3580	48,0	2426	34,6	1219	17,6	874	13,5	647	10,9	427	8,2
Örménykút	3648	99,7	1249	93,0	603	71,3	351	57,0	271	51,5	165	45,1

Forrás: Népszámlálási adatok alapján szerkesztette Nagy G.

A külterületek jellemzői a 2010-es évek elején – Békés megye tanyafelmérése alapján

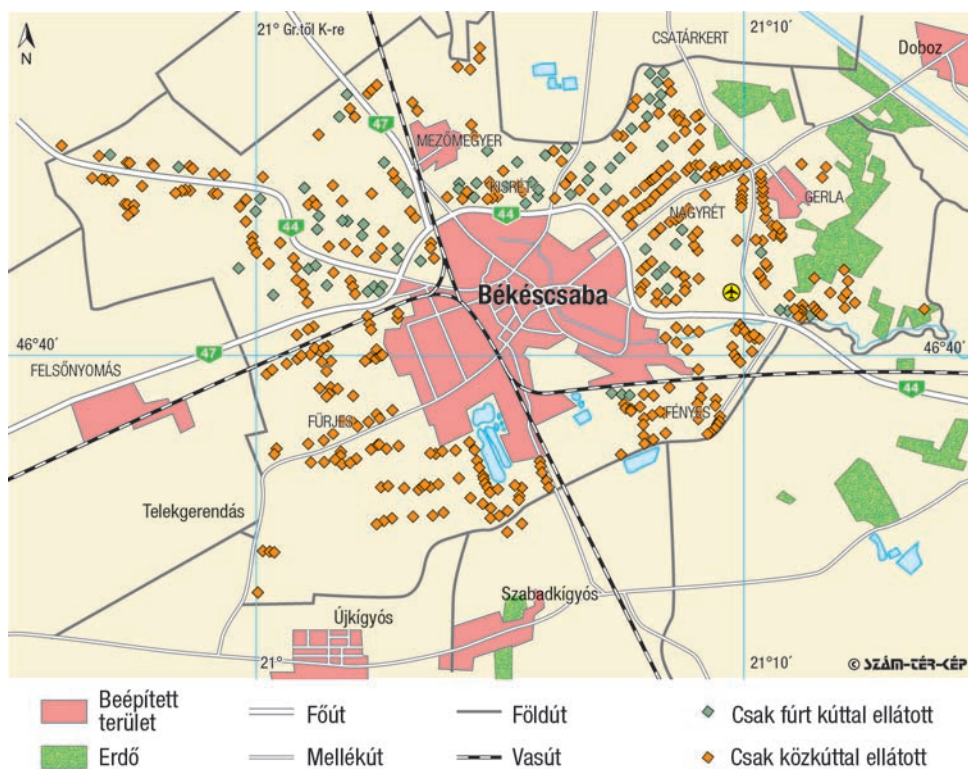
A rendszerváltás külterületeket talán legerőteljesebben érintő következménye a kárpótlási folyamat volt (Kugler–Hegedűs 1995). Ez a városok határának mintegy 75%-át érintette, csak Szarvason 7900 ha terület került új tulajdonoshoz (közel 167 ezer aranykorona értékben). A maradék terület zömét a Szarvasi Állami Tangazdaság jogutódja, a Szarvasi Agrár Rt. tulajdonolta. A kárpótlás eredménye egy elaprózott, de gyorsan koncentrálódó birtokszerkezet. A nagyszámú, kicsiny földterület tulajdonosai nagy számban adták át a földeket haszonbérbe a megfelelő eszközparkkal rendelkező gazdáknak. A kiterjedt bérleti rendszer eredménye, hogy a tulajdonosok számához mérten a határ nagy részét elenyésző számú nagygazda vagy gazdasági társaság használja.

A külterületre kedvezően hatott az építési tilalom feloldása, elindítva a külterületek funkcióváltását, a közigazgatási határon belüli szuburbanizációt, a gyorsuló népességcserét (Tímár 1993a, 1993b; Tímár–Baukó 1999).

A tanyafelmérés a korábbi, pontszerűen végzett kutatások kiterjesztésével és fókuszáltságával néhány területen fontos új elemeket adott a külterületek állapotának megismeréséhez. A külterületi épületállománynál fontos látni a romos, illetve funkció nélküli tanyák súlyát. A megye egészében előbbi aránya 14-15%, ehhez képest Gyulán mindössze 4%, Békéscsabán az átlagnál kicsit alacsonyabb, Szarvason magasabb arányt mértünk. A funkció nélküli épületek részaránya a három városban 5–10% között (Gyula, illetve Szarvas) szóródik, ez nagyjából megfelel a megyei átlagnak. Ebből következően Gyulán a megszűnéssel fenyegetett épületállomány a tanyák alig tizedét, Békéscsabán ötödét, Szarvason viszont 27-28%-át fenyegeti.

A felmért tanyák között Békéscsabán és Szarvason magasan vezet a lakáscélú, illetve lakás és gazdasági kombinált hasznosítás, csak gazdasági központokat elsősorban Békéscsaba határában láttunk nagyobb számban (150), míg az elsődlegesen hobbicélú hasznosítás Gyulán kiugró (a külterületi épületek bő fele!), de a másik két városban is jelentős. A lakás-, illetve hobbicélú hasznosítást támogatja, hogy a rendszerváltást követően az alapvető infrastruktúrák közül látványosan előrehaladt a tanyavillamosítás (a legfontosabb infrastrukturális elem). Városainkban 1,5–5% közé tehető a nem villamosított tanyák aránya. Az önkormányzatok komoly lépéseket tettek a vezetékes víz külterületre juttatásában, de még így is legfeljebb a külterületi lakások egyharmada kötött rá a hálózatokra.¹⁹ A legnagyobb arányban (68%) Békéscsabán hiányzik a vezetékes víz (6. ábra), míg a tanyasoros szerkezetű szarvasi határban csak minden negyedik tanya nem csatlakozott a hálózatra.

¹⁹ A tanyák esetében az arányok rosszabbak, hiszen gazdaságossági szempontok miatt előnyt élveztek a majorok, gazdasági központok.

6. ábra

A vezetékes víz nélküli felmért épületek Békéscsaba külterületén, 2013

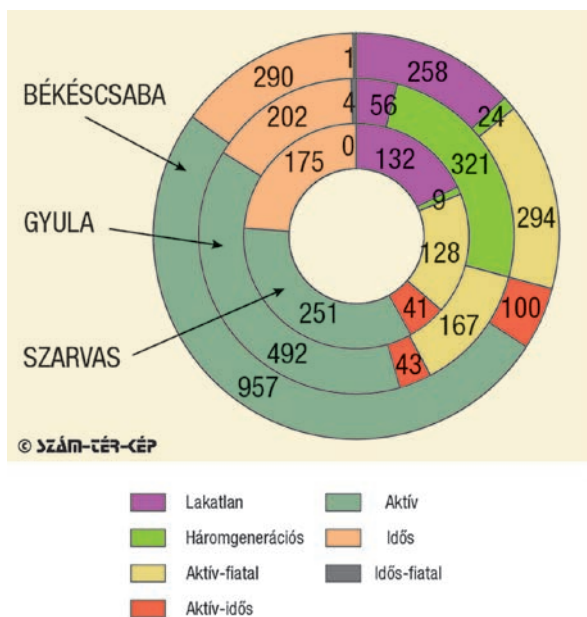
A Békés Megye Tanyafelmérés adatai alapján szerkesztette: Dudás G.

Az elérhetőség szempontjából fontos az úthálózat minősége a külterületeken. Burkoltak a településeket összekötő szakaszok, a majorokba, holtágakhoz, zártkertekhez, hobbikertekhez vezető utak; a határ többi részén földutak, jobb esetben rendszeresen javított földutak jelentik a kapcsolat lehetőségét a külvilággal.

A hagyományos tanyafogalmak az agrárszféra és a tanyasi lét közötti szoros kapcsolatokat hangsúlyozzák, ezért jogosnak tűnik megvizsgálni, mekkora szerepe van manapság a mezőgazdaságnak a külterületeken. Úgy tűnik, az agrárgazdálkodás a tanyák kétharmadában (Békéscsaba, Szarvas) vagy közel felében (Gyula) ma is jelen van. Ugyanakkor ezek nagy része csak önellátó, s legfeljebb ötöde-nyolcada tekinthető részlegesen árutermelő vagy döntően árutermelő gazdaságnak.

Fontos kérdés, hogy kik élnek ma a külterületeken. Erre vonatkozóan adatlapunk a korszerkezet és a családszerkezet feltárását tette lehetővé. A külterületi népesség korszerkezete az elmúlt évtizedekben hasonult a belterületkéhez, nem igaz, hogy a tanyák népessége előregedne. Ezzel szemben a külterületi részletes adatok Szarvas és Békéscsaba körül azt mutatják, hogy folyamatos népességcsere zajlik a határban, viszonylag alacsony

a születésük óta tanyák élők aránya. A háztartások szerkezete sokszínű (7. ábra), legnagyobb számban az egygenerációs, csak aktív típus fordul elő, de jelentős az aktív-fiatal, aktív-idős és természetesen a kizárólag idősök alkotta háztartás is. (Gyula sajátos karakterét a háromgenerációs tanyák magas súlya adja.)

7. ábra

A három város külterületi népességének családtypusai, 2013

A Békés Megye Tanyafelmérés adatai alapján szerkesztette: Dudás G.

Konklúzió helyett

Kiss Attila Bács-Kiskun megyei terepi felmérésekre alapozott becslése szerint (2009) a 2000-es évtizedben a tanyák 20-25%-án szűkös anyagi körülmények között élő családok lakhatnak, akik a települések peremére szorultak ki (kényszerlakhely), s a tanyasi közösség hiánya miatt szinte folyamatosan nélkülöznek. A tanyák 75%-án legfeljebb „szociális” jellegű, ház körüli gazdálkodás folyik, alapvetően önellátásra, minimális piaci értékesítéssel; vagy részmunkaidős gazdálkodást folytatnak a meglévő főállás/nyugdíj mellé kiegészítő jövedelemként, s 25%-ra tehető a regisztrált tanyasi gazdaságok száma, ám ezek jelentős része is önfoglalkoztató vállalkozó. A tanyák fele csak lakóhelynek tekinthető, ahol legfeljebb ház körüli kertészkedés, kisállattartás folyik. A tanyasi épületállomány felének nincs jövője: vagy fizikailag is megsemmisül, vagy mint épület megmarad, ám funkcióit elveszti. A tanya fogalma így átalakul: sokkal inkább beszélhetünk külterületi szórványokról, mint a klasszikus tanyafogalom alá beférő jelenségekről.

A 2013-as Békés megyei tapasztalataink jelentős részben összecsengenek Kiss Attila megállapításaival. A közel 8600 rögzített adatlapból kb. 7360 a nem romos tanya, de ezek harmadát még a második világháború előtt építették, és 50%-ukon azóta sem végeztek átfogó korszerűsítést. A nem romos tanyák tizede már nem rendelkezik semmilyen funkcióval, így a Békés megyei tanyák negyede esetében az épületállomány felszámolódása vetíthető előre. A mezőgazdasági funkció a nem romos tanyák kétharmadán érzékelhető (5196 db adatlap), ám ezek több mint 80%-a (4316) csak az önellátás szintjén termel. Az áruterelésre berendezkedett tanyasi gazdaságok száma alig haladja meg a 360-at a megyében. A tanyasi turizmus kevésbé, a hobbicélú hasznosítás viszont jóval erőteljesebben van jelen, így a tanya hagyományos fogalmának alkalmazása egyre kevésbé látszik indokoltnak.

Irodalomjegyzék

- Balogh I.: *Tanyák és majorok Békés megyében a XVIII–XIX. században*. Békéscsaba, 1961.
- Becsei J. (1973): Az alföldi „mezővárosok” szerkezetének átalakulása. *Földrajzi Közlemények*, 97. 1. 37–67. o.
- Becsei J.: *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának település-morfológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- Becsei J.: *A szarvasi tanyavilág településföldrajzi jellemzése*. Alföldi Tanulmányok 9. Békéscsaba, 1985, 187–218. o.
- Becsei J.: *Az alföldi tanyarendszer változása*. In: Tóth J. (szerk.): *Tér-Idő-Társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 1990, 342–374. o.
- Becsei J.: *Az alföldi város és a külterületi népesség*. Az OTKA T4511 és T4512 témák 3. kiadványa. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 1995.
- Becsei J.: *Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza (Vázlat)*. In: Frisnyák S. (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996, 171–197. o.
- Belényi Gy.: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Dél-alföldi Évszázadok 7. Szeged, 1996.
- Beluszky P. – Kovács Z.: *Settlements*. In: Kocsis K.–Schweitzer F. (eds.): *Hungary in Maps*. Geographical Research Institute HAS, Budapest, 2009, pp. 104–116.
- Beluszky P. – Kovács Z.: *Települések*. In: Kocsis K. – Schweitzer F. (szerk.): *Magyarország térképekben*. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest, 2011, 121–138. o.
- Beluszky P. (1969): Néhány adat a tanyás településrendszer mai helyzetéről. Hozzászólás dr. Becsei József: A tanyás település néhány kérdéséről c. vitacikkéhez. *Földrajzi Közlemények*, 93. 1. 116–124. o.
- Beluszky P. (1973): A tanyarendszer időserű problémái – A tanyafelszámolódás folyamata. *Földrajzi Közlemények*, 97. 1. 19–36. o.
- Beluszky P.: *A tanyaátalakulás jellemző folyamatai az elmúlt évtizedekben*. In: Dövényi Z. – Tóth J. (szerk.): *Társadalmi-gazdasági változások és településstruktúrák fejlődése*. Békéscsaba, 1983, 81–96. o.
- Beluszky P.: *Honnan – Hová? Tények és gondolatok az Alföld kistájairól*. In: Rakonczi J. – Szabó F. (szerk.): *A mi Alföldünk*. Békéscsaba, 1996, 87–113. o.
- Beluszky P.: *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Területi és Települési Kutatások 13. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 1999.

- Beluszky P.: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2001.
- Beluszky P.: *Települések*. In: Enyedi Gy. – Horváth Gy. (szerk.): *Táj, település, régió*. Magyar Tudománytár 2. MTA Társadalomkutató Központ–Kossuth Kiadó, Budapest, 2002, 125–331. o.
- Beluszky P.: *Falusi térségeink településformáló folyamatai 1990 előtt*. In: Beluszky P. – Sikos T. T. (szerk.): *Változó falvaink*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2007, 25–83. o.
- Beluszky P.: *Alföldi táj – „alföldi út”*. In: Rakonczai J. (szerk.): *Környezeti változások és az Alföld*. Szeged, 2011, 355–362. o.
- Csalog Zs.: *Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban*. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 339–361. o.
- Ember Gy.: *Az újratelepülő Békés megye első összeírásai (1715–1730)*. In: Edmann Gy. – Szabó F. (sorozatszerk.): *Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból* 8. Gyula. 1977.
- Erdei F.: *Magyar város*. Atheneum Kiadó, Budapest, 1939.
- Erdei F.: *Magyar tanyak*. Atheneum Kiadó, Budapest, 1942.
- Für L.: *A „belterjes” tanya*. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 216–271. o.
- Haan L.: *Békés-csaba. A város története a kezdetektől a XIX. század harmadik harmadáig*. „Fekete könyvek” kultúrtörténeti sorozat 14. Békéscsaba, 1991.
- Hajdú Z.: *A Tanyai Tanács története (A „szocialista tanyapolitika” alapvetése és a tanyakérdés megoldásának radikális, voluntarisztikus kísérlete)*. Alföldi Tanulmányok 14. Békéscsaba, 1992, 89–104. o.
- Jankovich B. D. – Erdmann Gy. (szerk.): *Békéscsaba története. Első kötet – A kezdetektől 1848-ig*. Békéscsaba Megyei Jogú Város, Békéscsaba, 1991.
- Karácsonyi J.: *Békésvármegye története. II. kötet. Különös rész az egyes városok községek, továbbá a birtokos és nemes családok története*. Kiadja Békésvármegye Közössége, Gyula, 1896.
- Kiss A.: *A tanya mint régiós típusos településforma*. In: Nagy G. (szerk.): *Dél-Alföld*. A Kárpát-medence Régiói 10. MTA RKK–Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 2009, 427–436. o.
- Kövári E. P. (szerk.): *Békés megye kézikönyve*. Magyarország Megyei Kézikönyvei 3. Oktinfő–Szeged Bt.–CEBA Kiadó, Szeged, 1999.
- Kugler J. – Hegedűs P.: *A földtulajdonviszonyok alakulása Békés megyében, különös tekintettel a földárverésekre*. In: Baukó T. – Markó I. (szerk.): *Az újrapolgárosodó Alföld*. Gyula–Békéscsaba, Nagyatádi Szabó István Alapítvány, MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya, Békéscsaba, 1995, 100–108. o.
- Kugler J.: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön, 1944–1948*. Kisebbségek Kelet-Közép-Európában 3. Osiris–MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest, 2000.
- Lettrich E. (1968): *Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. Földrajzi Közlemények*, 92. 1. 21–39. o.
- Lettrich E.: *Tanyahálózatunk mai fő vonásai és azok regionális különbségei*. In: Hofer T. – Kisbán E. – Kaposvári Gy. (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században III. Tanyak*. Damjanich János Múzeum, Szolnok, 1974, 11–26. o.
- Maday P.: *Szarvas története*. Szarvas, 1962.
- Mendöl T.: *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
- Mendöl T.: *Szarvas földrajza*. Bibliotheca Bekesiensis 23. Békéscsaba, 1981.

- Orbán S.: *Tanyaközpontosítási, közszécsítési kísérletek a felszabadulás után*. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 362–398. o.
- Orosz I.: *A „rideg” tanya*. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 170–215. o.
- Pataj P.: *Békécsaba szabadpiacának vizsgálata*. Kézirat, Békécsaba, 1975.
- Petri E. (1966): Szarvas és környéke tanyás településrendszerének mai települési problémáiról. *Földrajzi Értesítő*, 15. 3. pp. 347–370. o.
- Pusztai F.: *Tanya szavunk jelentéstörténeti kérdései*. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 71–96. o.
- Rác I.: *A tanyarendszer kialakulása*. In: Pölöskei F. – Szabad Gy. (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja. Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 97–148. o.
- Réthy Zs. – Kiss L. – Miklya J.: *Gerendás története*. Gerendás Község Önkormányzata, Gerendás, 2000.
- Scherer F.: *Gyula Város története. I. A földesúri város, II. A rendezett tanácsú város*. Gyula Megyei Város, Gyula, 1938.
- Timár J. – Baukó T.: *A város–vidék peremzóna néhány sajátossága és szerepe az alföldi városok átalakulásában*. Alföldi Tanulmányok 17. Békécsaba, 1999, 95–110. o.
- Timár J. (1993a): *A városok körüli rurális peremzóna átalakulásának néhány sajátossága az Alföldön*. In: Kovács T. (szerk.): *Kiút a válságból. II. Falukonferencia*. MTA RKK, Pécs, 303–308. o.
- Timár J. (1993b): *Az alföldi szuburbanizáció néhány sajátossága*. Alföldi Tanulmányok 15. Békécsaba, 217–232. o.
- Tóth J. (szerk.): *Békécsaba földrajza*. Békécsaba Város Tanácsa, Békécsaba. 1976.